

השופט יצחק אנגלרד

דברים בטקס הפרידה מהשופט יצחק אנגלרד*

אהרן ברק

נפרדים אנו היום מהשופט יצחק אנגלרד. את בית המשפט העליון עוזב תיאורטיקן מדרגה ראשונה; אנליטיקן ורציונליסט מובהק; איש המשפט המשווה שמשפטן של אמריקה ואירופה פרוס לפניו, שתרם תרומות חשובות – בעיקר בתחום דיני הנזיקין, התורה של משפט וכלכלה, ויחסי רת ומדינה – לשיח התיאורטי המתנהל בנושאים אלה בעולם המערבי, שאת תרבותו הוא מכיר וברזיו הוא שולט. בצד התרבות המערבית שממנה צמח וכה הוא שולט, ניצב השופט אנגלרד בחוף תוכה של התרבות היהודית הממלאה את מלוא קיומו, ושל המשפט העברי – לפי ניסוחו: המשפט היהודי – בו הוא בקי; זוהי כמובן השניות השולטת בו והמאבק המתמיד המתחולל בו. אין הוא מנסה לפתור מאבק זה, שכן בעצם קיומו הוא רואה את מציאות החיים.

השופט אנגלרד הוא שופט מעולה, הרגיש לנפש האדם – אותה נפש עליה אמר כי "סעיפי החוק צרים הם מלהכיל את נפש האדם על כל מאווייה", הבוחן בעדינות ובתבונה את הערכים והאינטרסים המתנגשים, והמסוגל להשקיף במלוא האובייקטיביות על בחינה זו, גם אם היא כוללת ערכים ואינטרסים הקרובים ללבו – שהרי לא את ערכיו הוא מפעיל אלא את ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית.

אכן, בעיני, תכונתו החשובה ביותר של השופט אנגלרד – חשובה לעבודת בית המשפט ולתפקידו בחברה שלנו – היא האובייקטיביות והיושר האינטלקטואלי. הוא אינו "שופט דתי", אם כי הדת יקרה ללבו; הוא אינו מחליט על בסיס הבחנות שטחיות בין גישות חילוניות לדתיות; הוא אינו שואל מה "יגידו" חוגים אלה או אחרים על פסק דינו. הוא מחליט על פי המתבקש מהדין החל, גם אם ההחלטה לא תהא מקובלת על מי שיקר לליבו. יצחק הוא דוגמא ומופת לנייטרליות שיפוטית, לאובייקטיביות שיפוטית, למצפון שיפוטי וליושר שיפוטי.

השופט אנגלרד הוא פילוסוף של המשפט. אריסטו הוא מידידיו הטובים, והרמב"ם – מבאי ביתו הקבועים. נילס בוהר, עם תורת ההשלמה (complementarity) שלו, תופס מקום חשוב בהשקפתו. השופט אנגלרד יודע כמובן את הגבול בין משפט לפילוסופיה ובין משפט למוסר, וכך כתב באחד מפסקי הדין:

באשר להבחנה בין מוסר לבין משפט, ברי כי אין מקום להפוך את כל המידות הראויות לאדם לחובות משפטיות, שסימן ההיכר שלהן הוא

* דברים שנשא נשיא בית המשפט העליון אהרן ברק בטקס שנערך ביום 3.4.2003 לדגל פרישתו של השופט יצחק אנגלרד מבית המשפט העליון.

האיום בכפייה פיזית על העובר עליהן. ההבחנה בין חובות האדם הנאכפות עליו בכוחו של בית דין של מטה, לבין חובות המסורות לירי שמים או למצפוננו של אדם השואף לשלמות – הבחנה זו מקובלת גם במסורת היהדות. עם זאת, יש הבדל גדול בתחימת הגבולות ההדדיים של שתי המערכות הנורמטיביות, המוסרית והמשפטית... כן יש לזכור, כי על פי התפיסה הקנטיאנית הטורנית, עצם כפיית החובה שוללת מניה וביה את אופייה המוסרי של הפעולה, משום שפעולה היא מוסרית רק כל זמן שהיא מתבצעת מתוך הכרה פנימית-אוטונומית בחיובה... (ע"א 2034/98 אמין נ' אמין, פ"ד נג(5) 69, 79).

השופט אנגלרד רגיש לזכויות האדם – לזכותו של כל אדם; הוא רגיש לזכויות הנאשם ומקפיד בענייני פרוצדורה פלילית בקלה כבחמורה; הוא רגיש לזכויות האשה, מכיר בהן ומקדם אותן; הוא רגיש לזכויות המיעוט הערבי ולא נרתע מלהגן עליו. אין כמוהו חרד להיבטים ההומניטריים של מלחמת המגן שלנו; הוא מכיר בזכות החוקתית-העל-חוקית של כל אדם לכבוד ולחירות. אחד ממאמריו היפים ביותר – שלצערי פורסם אך באנגלית – משרטט את ההיסטוריה של המושג "כבוד האדם" ואת שורשיו היהודיים.

אחד מפסקי הדין היפים ביותר שכתב – ולרעתי גם מהמוטעים שבהם – הוא פסק דינו בעניין חריטת תאריך לידה ופטירה על קבר בספרות לפי הלוח הגרגוריאני. שאלה זו כבר עלתה בעבר, אך מה שייחד את המקרה שלפנינו הוא כי רכ המקום – המרא דאתקא – אסר על כך, וחברה קדישא הלכה על פי פסיקתו. רוב השופטים בהרכב החליט כי יש לאפשר את הכיתוב; השופט אנגלרד – בדעת מיעוט מזהירה ומוטעית – פסק כי אין לאפשר אותו. הרשו לי לצטט מפסק דינו, המשקף את תפיסתו הבסיסית בעניין דת ומדינה:

תז"ל ידעו את פשר האסון: "לא חרבה ירושלים אלא על... שהעמידו דיניהם על דין תורה ולא עברו לפני משורת הדין"... החובה לנהוג לפני משורת הדין היא חובתם המוסרית של היחידים... לא פעם פונה בית המשפט לבעל דין כי יעביר על מידותיו, אך אם הלה אינו נענה לו, אין לשופט אלא שורת הדין...

אך צרתנו בעת הזאת היא כפולה ומכופלת: בניגוד לחכמינו ז"ל, אין כיום בינינו הסכמה לא על הדין ולא על לפני משורת הדין. אמנם, הכול מודים כי יש לנהוג בסובלנות תוך כדי עשיית ויתורים – אך כל זאת אצל בעל הדין האחר, כי הלוא הוא אשר מחמיר על כל קוצו של יוד, הוא המדקדק בקטנות, הוא אשר נוהג במידה של ייקוב הדין את ההר. אני? אצלי מדובר בפגיעה אנושה בעקרונות יסוד, בזכויות יסוד, בעקרונות המשפט הציבורי, בכבוד האדם, בתקנת הציבור, בתיקון העולם, ברגש

ובתחושות, בחירות האישית, ברשות היחיד. אתה! היאך אתה מעז פנים? מעשיך שלך, הם התנשאות יהירה ופאטרנליזם כופה; רגישותך? רגישותו של היהודי החריג ויוצא-הדופן.

אלה הם הביטויים המלווים את המחלוקת בענייננו... שביסודה אינה אלא מחלוקת אידאולוגית. ובידוע, כי הכרעה משפטית, אין בכוחה לפתור את המחלוקת האידאולוגית הקשה המתנהלת בתוככי הציבור היהודי על מהות היהדות ועל יחסי דת ומדינה בישראל, המדינה היהודית הדמוקרטית. חקיקת התאריך על המצבה אינה אלא היבט אחד של מחלוקת זו. לכן, אין... לתמוה כי אומתנו מעסיקה עצמה בקדחתנות בנושא חריטה על מצבת קבר ולא תאמר הרף – כי במחלוקת מעין אלה אין הרף, ואין הלכה צלולה ואין הליכה במסילה, ואין דרך כבושה. כי דור דור ודורשיו! (ע"א 6024/97 שביט נ' חברה קדישא גחש"א ראשל"צ, פ"ד נג (3) 600, 633).

גישה דומה נקט לעניין "מיהו יהודי" בהקשר של תוקף גיור רפורמי וקונסרבטיבי לעניין חוק המרשם. השופט אנגלרד ציין כי –

[ה]מחלוקת בציבור היהודי הן בעולם הן בישראל בסוגיה זו היא עמוקה וחריפה: תפיסה לאומית-חילונית-תרבותית עומדת מול תפיסה דתית, ואף בתוככי תפיסות סותרות אלה נאבקים ומתנגשים זרמי מחשבה המנוגדים ביניהם תכלית הניגוד. לא הרי תפיסה תרבותית-אוניברסלית כהרי תפיסה לאומית-אתנית; לא הרי תפיסה דתית-הילכתית כתפיסה דתית-רפורמית-ליברלית. דא עקא, המחוקק מצא לנכון להשתמש במונח יהודי למטרות מוחשיות אחדות, כגון רישום במרשם האוכלוסין, מתן זכות עלייה וסמכות שיפוט, בלי שטרם להבהיר הבהרה חד-משמעית את כוונתו בדבר מהותו של מונח זה השנוי כאמור במחלוקת אידאולוגית חריפה. בכך אילץ המחוקק את בית המשפט להיכנס לשאלת פרשנות של מונח חקיקתי, שהיא שאלה שפיטה, שעה שמאחוריה עומדת שאלה אידאולוגית שאינה פתירה ואינה שפיטה. בנסיבות אלה אין להתפלא כי הגבולות בהליך השיפוטי בין הממד הפורמאלי-האובייקטיבי לבין הממד הערכי-הסובייקטיבי ניטשטשו.

יתרה מזו, המציאות בישראל היא כי המחלוקות ההשקפתיות האלה הועברו גם לזירה הפוליטית, שבה הפכו למאבקים על כוח, על השפעה ועל משאבים. אך עדיין אחד מסימני ההיכר האופייניים של המחלוקת האידאולוגית הוא המאבק על סמלים הנעדרים לעתים ממד מהותי. אין ספק כי הסמל, כשלעצמו, הוא בעל משמעות עצומה בעיני בעל ההשקפה, לכן ההצבעה על חוסר ממשותו של הסמל אינה יעילה ואין

בכוחה להפחית במשהו את משקלו הכבד של המטען הרגשי המלווה את המאבק על הסמל בתור שכזה (בג"ץ 5070/95 נעמת נ' שר הפנים, פ"ד נו(2) 721, 754-755).

השופט אנגלרד חזר והדגיש את השוני בין גישה דתית לבין גישות אחרות. וכך כתב:

הגישה הדתית לסוגיה שונה במהותה מן הגישות האחרות. זו יוצאת מן הרעיון כי במרכזם של חיי האדם, על כל גילוייהם האישיים והחברתיים, מצויה עבודת הבורא; ואלה יוצאות מן התפיסה כי המרכז הוא האדם עצמו, על שאיפותיו ועל מאווייו. מכאן השוני העקרוני בהסתכלות על מעמדו של היחיד: הדת רואה בראש ובראשונה את חובותיו, הזרמים האחרים את זכויותיו (בג"ץ 2458/01 משפחה חדשה נ' הוועדה לאישור הסכמים לגישות עוברים, משרד הבריאות (לא פורסם, 23.12.2002)).

על פי גישתו של השופט אנגלרד בענייני דת ומדינה, יש לעשות הכל כדי למנוע הכרעות שיפוטיות בעניינים אלה; יש לכבד חופש דת וחופש מדת; יש לעשות כל ניסיון לקבל הכרעה שיפוטית – במקום שאין מנוס ממנה – על בסיס פורמלי-טכני ולא על בסיס עקרוני-ערכי, תוך התרחקות מהצורך להכריע בעניינים של "סמלים". כמובן, לפעמים הדבר אינו מסתייע, ואין מנוס מהכרעה ערכית. וכאשר הכרעה זו נערכת, עוטף צער את השופט אנגלרד; הוא פוסק כמי שכפאו שד. מכאן גם אהבתו למשפט הפרטי – שבו הוא שולט ללא מצרים, ובו אין הוא נדרש, בדרך כלל – אך לא תמיד – להכריע במחלוקות סביב סמלים.

בתקופת כהונתו בבית המשפט העליון כתב השופט אנגלרד פסקי דין רבים, בכל תחומי המשפט. הוא לימד את כולנו את אמנות הקיצור. ככל שהסוגייה שבה פסק הייתה יותר בתחום מומחיותו, כך קיצר בכתיבה, כשמאחורי המשפטים הקצרים עומדת סמכותו המקצועית רבת-העוצמה. הוא לא היה זקוק לאסמכתאות רבות בתחומים אלה, שהרי האסמכתא היא דברו שלו. בצד העוצמה התיאורטית והניתוח האנליטי עמד חוש מעשי בריא וטוב, המבקש לפתור בעיות ולא ליצור בעיות מפתרונות. במקום ששופטים אחרים חיפשו לעתים תיאוריה, היה הוא מחפש פרקטיקה.

בצד הסמכותיות, הכישרון, הידע והעוצמה האינטלקטואלית עומדת פשטותו של יצחק, מזוג הנוח, טוב-לבו, חוש ההומור שלו, המרץ הבלתי-נלאה ונכונותו לעזור בכל עת, בין בהלכות המשפט העברי ובין במשפט המשווה הזר. מעל לכל עומדים אנושיותו ורגישותו לצורכי הפרט והכלל. אכן, יותר משהתעניין התיאורטיקן הגדול בדין הוא התעניין באדם. נפש האדם – שהפתולוגיה שלה נבחנת יום יום בבתי המשפט – עמדה במרכז התעניינותו, והרצון לעשות צדק גיבש את תפיסתו של הדין.

לא ניתן להיפרד מיצחק בלא להזכיר את רעייתו יוכבד ואת ילדיו תמר, אביתר ואסף. כאשר יצחק מצוי במחשבות-על מחזירה אותו יוכבד למציאות החיים, וכאשר יצחק נכנס לפרטי המציאות, תהא זו יוכבד שתסייע לו במציאת האיזון הראוי. עם פרישתו של השופט אנגלרד יורגש חסרונו מאוד. כך לכולנו; כך בוודאי לי, שחברותנו משיקה למרבית חיינו. פער של אמונות ודעות מפריד בינינו, אך גשר של סובלנות, הערכה ואהבה מקרב אותנו. בסופו של יום, רב המשותף בינינו על המפריד, שהרי יהודים אחים אנו. בשם כל חבריי השופטים מבקש אני לאחל לו כי הפרק הבא בחייו יהא מוצלח כפרקים הקודמים. ולזקן השופטים – כך כינה את עצמו מאז פרישתו של השופט ש' לוין – תודה ושלוש.